

Protecția drepturilor fundamentale, temei al constituționalizării dreptului european

The protection of fundamental rights as a cause of the constitutionalisation of European Law

La protection des droits fondamentaux comme cause de la constitutionnalisation du droit européen

Autor: Caramihai Georgiana-Iulia, anul II, seria I, grupa 206

Rezumat:

Lucrarea de față își propune să studieze constituționalizarea dreptului european din perspectiva evoluției sale de până acum, precum și luând în considerare controversele ce țin de aplicarea conceptului de Constituție în alt context decât cel statal. Ca urmare a studiului acestora, se ajunge la concluzia conform căreia protecția juridică a drepturilor fundamentale poate avea - printre multiplele sale consecințe - și rolul de a constituționaliza ordinea juridică internațională. Pentru a verifica această ipoteză, în cadrul lucrării de față urmează să se analizeze în ce măsură codificarea și, implicit, protecția drepturilor fundamentale la nivelul Uniunii Europene poate constitui un *telos* suficient de puternic pentru statele membre încât să conducă la dezvoltarea unor valori comune ale acestora și la o evoluție în ceea ce privește constituționalizarea dreptului Uniunii.

Cuvinte cheie: drepturi fundamentale, Uniunea Europeană, *telos*, constituționalizare

Abstract

The purpose of the following paper is to study the phenomenon of constitutionalizing the European law, taking into account its evolution up to this point and the controversies related to the application of the concept of Constitution in another context than the national one. As a result, it can be remarked that the judicial protection of fundamental rights can have – among its consequences - the role of constitutionalizing the international judicial order. In order to verify this hypothesis, the following paper is going to analyze if the codification and, implicitly, the protection of fundamental rights can constitute a strong enough *telos* for the member states, in order to conduct to the development of common values and the evolution in the process of the constitutionalisation of European law.

Key words: fundamental rights, European Union, *telos*, constitutionnalisation

Résumé

Cette papier a pour but l'étude de la constitutionnalisation du droit européen, prenant en compte son évolution jusqu'à cet moment, mais aussi les controverses liées a l'application du concept de la Constitution dans un contexte différent du celui national. En raison du cet étude, on va arriver à la conclusion que la protection juridique des droits fondamentaux peut avoir – parmi ses multiples conséquences- un rôle important par rapport à la constitutionnalisation de l'ordre juridique internationale. Pour vérifier cette hypothèse, on va analyser dans ce papier si la codification et, implicitement, la protection des droits fondamentaux peuvent constituer un *telos* suffisamment fort pour les états membres afin de conduire au développement des valeurs communes et a une évolution en ce qui concerne la constitutionnalisation du droit européen.

Mots clés: droits fondamentaux, Union Européenne, *telos*, constitutionnalisation

Elaborarea și adoptarea unei constituții a fost și va rămâne unul dintre elementele cheie în dezvoltarea unui stat. Importanța sa nu se manifestă numai din punct de vedere juridic, ci și în planul relațiilor sociale din cadrul colectivității, unde legea fundamentală caută să creeze o stare de solidaritate prin stabilirea de norme și valori comune, pe baza cărora se dezvoltă normele de drept.

La nivel statal, primele constituții au apărut în secolul al XIII-lea¹, dar fenomenul a început să ia amploare abia în secolul al XVIII-lea, scopul primar al elaborării, în majoritatea cazurilor, fiind limitarea puterii suveranului². Odată cu îndeplinirea acestui obiectiv și ca urmare a dezvoltării statelor democratice, Constituția a început să evolueze ca instrument eficient de garantare a drepturilor și libertăților fundamentale.

În prezent, 154 de țări funcționează pe baza unor constituții scrise³, ceea ce atestă rapiditatea cu care s-a dezvoltat fenomenul la nivel statal. În fapt, sfera juridică a cunoscut până în perioada actuală numai constituții naționale, însăși definiția termenului⁴ referindu-se la rolul pe care îl are aceasta în calitate de lege fundamentală a statului. Totuși, odată cu apariția și dezvoltarea organizațiilor internaționale, s-a pus problema extinderii termenului de Constituție și la acest nivel, în scopul de a desemna acele tratate sau documente fundamentale, conținând reguli esențiale, pe baza cărora se dezvoltă toate celelalte reglementări ale respectivei structuri.

Această idee, considerată de către susținătorii săi⁵ o evoluție normală a unui sistem care a adus beneficii covârșitoare la nivel național, a ajuns rapid la stadiul de controversă, atât pe planul juridic cât și pe cel politic.

Din punct de vedere juridic, sursa dezbaterilor a fost premisa conform căreia Constituția a fost creată pentru a reglementa cele mai importante elemente ale legislației la nivel statal, neexistând astfel un termen de comparație care să permită analizarea unui anumit model de aplicare a acesteia la nivel internațional⁶. Au apărut o serie de teorii în acest sens, unii practicieni ai dreptului afirmând că orice set de norme care reprezintă o bază de dezvoltare a tuturor celorlalte, este, de fapt, o Constituție⁷, în timp ce, la polul opus, s-a declarat că aceasta se poate manifesta numai la nivel statal, din motive ce țin de imposibilitatea aplicării anumitor funcții ale sale într-un cadru internațional⁸, teorie ce va fi discutată pe larg în cea de-a doua parte a acestei lucrări. În ceea ce privește sfera politică, s-au întezit temerile conform cărora aderarea la organizații internaționale are drept consecință reducerea progresivă a suveranității statale, suveranitate la care națiunile nu erau pregătite să renunțe, mai ales luând în considerare evenimentele din cadrul celor două războaie mondiale.

---

¹ Există mai multe puncte de vedere în ceea ce privește apariția primei Constituții, dar opinia majoritară are în vedere *Magna Charta Libertatum* (1215) ca primă lege fundamentală

² *Drept constituțional și instituții politice*, Ioan Muraru, Elena Simina Tănăsescu, Editura C.H. Beck, București, 2011, editia 14, volumul I, pag 39

³ Conform listei prezentate pe site-ul *Constitution Society* (<http://www.constitution.org/cons/natlcons.htm>), ultima consultare 26.02.2015

⁴ Definiția avută în vedere este cea de *lege fundamentală a unui stat, constituită din norme juridice, investite cu forță juridică supremă, și care reglementează acele relații sociale fundamentale care sunt esențiale pentru instaurarea, menținerea și exercitarea puterii*. (*Drept constituțional și instituții politice*, Ioan Muraru, Elena Simina Tănăsescu, Editura C.H. Beck, București, 2011, editia 14, volumul I, pag 39)

⁵ Primii susținători ai unei constituții europene s-au manifestat în anii 1920, reprezentând membrii Cooperării Economice pan-europene, care se opuneau naționalismului secolului al XIX-lea (*The Struggle for the European Constitution: A Past and Future History*, Michael O'Neill, Editura Routledge, 2009, pag. 270)

⁶ *The Constitutionalization of the European Union-Explaining the Parliamentarization and Institutionalization of Human Rights*; Berthold Rittberger, Frank Schimmelfennig, 'The State of the Union, Vol. 8', Universitatea Princeton, 2005, pag 12.

⁷ *On Holism, Pluralism, and Democracy: Approaches to Constitutionalism beyond the State*, Petra Dobner, Martin Loughlin, Oxford University Press, 2010. Pag. 368

⁸ *Constitutionalising Multilevel Democracy: Dynamics, Formalities and Ideals*; Ben Crum, lucrare prezentată în cadrul RECON Kick-off Conference, Oslo, 26 January 2007

Odată cu dezvoltarea organizațiilor internaționale, precum și ca urmare a intensificării fenomenului de globalizare, statele au început să exercite o parte din ce în ce mai mare a autorității lor în comun, prin luarea de decizii în cadrul respectivelor organizații. Drept consecință, suveranitatea exercitată de state în mod independent, respectiv libertatea lor de decizie au început să scadă, ceea ce a condus la erodarea noțiunii de stat⁹, având în vedere diminuarea influenței lor individuale în cadrul anumitor domenii pe plan internațional.

Uniunea Europeană (UE) a fost cea care s-a dezvoltat cel mai rapid în sensul exercitării în comun a suveranității. Evoluția acesteia a condus la tentativa elaborării unei constituții europene, *Tratatul Constituției pentru Europa*, în 2004. Chiar dacă acesta nu a fost pus în aplicare - lovindu-se de refuzul unora dintre statele membre¹⁰ - tratatul respectiv a readus în atenția publică dezbateră privind constituționalizarea dreptului Uniunii Europene, precum și a altor tratate fondatoare ale unor organizații internaționale. Având în vedere noutatea conceptului disputat, atât în ceea ce privește natura juridică a Uniunii cât și strict a noțiunii de constituționalizare în acest context, dezbateră s-a dezvoltat pe două axe: constituționalizarea dreptului UE în calitatea sa de *organizație internațională*, respectiv constituționalizarea ca urmare a asemănării acesteia cu un *stat federal*. În ceea ce privește această a doua accepțiune, dorința ca Uniunea Europeană să devină, în cele din urmă o federație a apărut pentru prima oară în discursul lui Winston Churchill, care vorbea despre *Statele Unite ale Europei*¹¹. În fapt, pentru mult timp, dezvoltarea Uniunii s-a măsurat după modelul statelor federale¹². Chiar dacă statele membre au rejectat, inițial, ideea de federalism, nu înseamnă că ea a dispărut cu totul din doctrină, mai ales luând în considerare faptul că Uniunea Europeană reprezenta o formațiune de o noutate absolută în dreptul internațional și, ca atare, nu putea fi încadrată în nicio categorie existentă anterior.

Nu s-a ajuns încă, totuși, în punctul în care constituționalizarea dreptului Uniunii Europene –indiferent de forma în care urmează să se realizeze acest proces- să fie acceptată de către toți reprezentanții statelor membre (sau de către o mare parte a doctrinei), nici măcar în formă abstractă, de posibilitate viitoare, astfel încât această reformă a rămas, de peste 20¹³ de ani, în stadiul de proiect.

Un element care a reprezentat un pas important în procesul constituționalizării dreptului european a fost elaborarea *Cartei drepturilor fundamentale a Uniunii Europene* (2000). Ea fusese inițial inclusă în Tratatul privind Constituția pentru Europa dar, chiar și ca urmare a neaplicării acestuia, a continuat să fie folosită de către Curtea de Justiție a Uniunii Europene ca principiu general de drept, protejarea drepturilor și libertăților fundamentale fiind una dintre reformele pe care UE dorea să pună accentul în dezvoltarea sa viitoare.

Importanța Cartei rezidă în faptul că reprezintă o codificare a tuturor drepturilor protejate de Uniunea Europeană dar, mai mult decât atât, este și o dovadă a protecției unor valori comune a statelor membre, fapt ce poate reprezenta un prim pas în crearea unei Constituții. Mai mult decât atât, dintr-un comunicat de presă al Comisiei Europene din aprilie 2014 rezultă evoluția protecției drepturilor fundamentale mulțumită acesteia, evoluție care poate fi urmarită pe mai multe axe: invocarea Cartei –și a drepturilor pe care le protejează- de către judecătorii CJUE, respectiv de judecătorii naționali, interesul arătat de către cetățeni și verificarea, începând cu anul 2010, a conformității tuturor directivelor europene cu aceasta, pentru a asigura respectarea drepturilor

⁹ *On Holism, Pluralism, and Democracy: Approaches to Constitutionalism beyond the State*, Petra Dobner, Martin Loughlin, Oxford University Press, 2010. Pag. 368

¹⁰ Primul dintre statele membre care a refuzat ratificarea Tratatului a fost Franța

¹¹ Consiliul European, documente și arhive, (http://www.coe.int/t/dgal/dit/ilcd/Archives/selection/Churchill/ZurichSpeech_en.asp), ultima consultare 26.02.2015

¹² *On Holism, Pluralism, and Democracy: Approaches to Constitutionalism beyond the State*, Petra Dobner, Martin Loughlin, Oxford University Press, 2010. Pag. 368

¹³ *Sur la constitutionnalité du droit de l'Union Européenne*, Simina Tanasescu, preluat de pe http://www.umk.ro/images/documente/publicatii/Buletin17/3_sur_la.pdf, pag. 2

fundamentale de către UE în toate întreprinderile sale.¹⁴ Tocmai această evoluție semnificativă din ultimii ani conduce la ideea unei posibile evoluții a unei constituții europene bazată pe aceste valori, care, după cum rezultă din cele de mai sus, au început să aibă un impact puternic asupra restului legislației, care trebuie să li se conformeze.

Lucrarea de față urmărește să dezvolte tocmai această teorie, conform căreia protecția drepturilor fundamentale reprezintă o valoare comună a statelor membre ale UE, valoare a căreia protecție poate conduce la constituționalizarea dreptului comunitar.

Astfel, se va studia rolul drepturilor fundamentale în acest context, ca *telos* al constituționalizării. Se va încerca să se demonstreze că protecția drepturilor fundamentale la nivel european s-a dezvoltat suficient de mult încât să poată fi considerată superioară celei asigurate de constituțiile naționale sau de către alte organisme internaționale, devenind, astfel, unul dintre scopurile fundamentale ale Uniunii. Prin ridicarea la rang de valoare supremă a acestora, prin codificarea lor și asigurarea de garanții în respectarea lor, se poate ajunge la ideea conform căreia drepturile fundamentale reprezintă un vector al constituționalizării dreptului European.

În prima parte a lucrării se va analiza evoluția protecției drepturilor fundamentale, inițial la nivel național, prin intermediul Constituțiilor și ulterior la nivel internațional și comunitar. În cea de-a doua parte a lucrării se vor stabili principalele controverse legate de constituționalizarea dreptului european, precum și a dreptului internațional în general, urmând să se analizeze dacă acestea reprezintă elemente esențiale ale noțiunii de Constituție, în absența carora nu se poate spune că este vorba despre acest tip de lege. În cazul veridicității acestei afirmații, chiar și luând în considerare concursul drepturilor fundamentale, evoluția legislației la nivel european nu poate conduce la constituționalizarea acesteia. În partea finală a lucrării se va studia îndeaproape ultimul element de controversă, anume absența unui *telos* al Uniunii Europene în acest stadiu de dezvoltare, care să explice necesitatea elaborării unei Constituții care să protejeze și să susțină tocmai acest scop. În acest sens, se va analiza rolul drepturilor fundamentale, ca valoare supremă a Uniunii. În contextul în care lucrarea de față va demonstra că UE reușește într-adevăr să protejeze drepturile fundamentale de o manieră nu numai suficientă, dar și superioară celei existente deja la nivelul statelor membre, atunci se va susține concluzia că teoriile privind protecția drepturilor fundamentale ca vector al constituționalizării dreptului comunitar sunt veridice.

1. Evoluția protecției drepturilor fundamentale

Drepturile fundamentale au fost definite ca *drepturi subiective, esențiale pentru cetățeni, facultăți ale subiectelor raportului juridic de acțiune într-un anumit fel și de a beneficia de protecția și sprijinul statului în realizarea protecțiilor legitime*¹⁵.

Specifică secolului XXI este clasificarea lor în patru generații, în funcție de tipul de drept subiectiv pe care îl protejează. Totuși, primele scrieri privind protecția drepturilor omului au apărut cu mult înaintea constituțiilor, în Orientul Antic -*Legile lui Manu, Codul lui Hammurabi, Codul lui Mu-* dar și în zona Europeană, unde s-au evidențiat concepțiile lui Platon și Aristotel în Grecia Antică și cea lui Seneca, la Roma.¹⁶ Protecția drepturilor fundamentale de către stat a început să se dezvolte odată cu apariția *Magnei Carta Libertatum*, în 1215, și ulterior în cadrul documentului *Petition of Rights*, 1628. Reglementarea exclusiv internă a drepturilor omului, precum și protecția acestora prin intermediul legii fundamentale, s-a menținut până la sfârșitul celui de-al doilea război mondial. Ulterior au început să se dezvolte și reglementările internaționale în acest sens, una dintre primele organizații internaționale care a adoptat un document care proteja drepturile omului fiind Organizația Națiunilor Unite, prin Adunarea sa Generală. Pana în acel moment, nu existaseră

¹⁴ Baza de date a comunicatelor de presă ale Comisiei Europene, (http://europa.eu/rapid/press-release_IP-14-422_en.htm), ultima consultare 26.02.2015

¹⁵ *Drept constituțional și instituții politice*, Ioan Muraru, Elena Simina Tănăsescu, Editura C.H. Beck, București, 2011, editia 14, volumul 1, pag.140

¹⁶ *Drept constituțional*, Ștefan Deaconu, Editura C.H. Beck, Ediția 2, București, 2013, pag. 149

reglementări juridice în ceea ce privește protecția cetățenilor, ci doar câteva documente fără caracter juridic, unul dintre primele în acest sens fiind o proclamație pentru protecția copilului, *Declarația Drepturilor Copilului*, elaborată de întemeietorul organizației *Salvați Copiii*, Eglantyne Jebb, în 1923¹⁷.

În ceea ce privește documentele elaborate după cel de-al doilea război mondial, unul dintre primele și cele mai importante dintre acestea, în ceea ce privește efectele pe termen lung, a fost Declarația Universală a Drepturilor Omului, adoptată de către Adunarea Generală ONU, prin rezoluția 217 A (III) din 1948. Specific acestei declarații este faptul că ea nu știrbea cu nimic suveranitatea statelor care o adoptau. Totuși, o consecință a acestei particularități o reprezenta faptul că documentul nu crea nicio modalitate de control¹⁸, ceea ce, în mod evident, îi micșora autoritatea. Declarația a reprezentat un punct de pornire important, prin faptul că a codificat toate drepturile esențiale pentru individ în acel stadiu al dezvoltării societății. Alte documente esențiale la nivel internațional, din punctul de vedere al protecției drepturilor omului, au fost *Convenția pentru apărarea drepturilor omului și a libertăților fundamentale*, care a intrat în vigoare în 1953, *Carta Socială Europeană* din 1961, precum și *Carta de la Paris pentru o nouă Europă*, din 1990, toate marcând dezvoltarea protecției drepturilor omului la nivel european.

Strict la nivelul Uniunii Europene, protecția drepturilor fundamentale nu a reprezentat unul dintre scopurile inițiale, Uniunea fiind creată în principal în vederea dezvoltării comune din punct de vedere economic și politic. Primele tendințe de apărare a drepturilor s-au manifestat în jurisprudența Curții de Justiție a Uniunii Europene (CJUE), odată cu judecarea cazului *Costa v. Enel*, care a atestat supremația dreptului comunitar asupra legilor interne ale statelor.

Un alt caz esențial în jurisprudența CJUE, care a condus ulterior spre consacrarea protecției drepturilor fundamentale, a fost *Van Gend en Loos v Nederlandse Administratie der Belastingen*, care a consacrat faptul că Tratatul privind Comunitatea Economică Europeană era capabil să creeze drepturi ale cetățenilor, a căror respectare putea fi invocată atât de persoane fizice, cât și juridice, în fața tribunalelor statelor membre. Ca urmare a acestora, Parlamentul, Comisia și Consiliul Uniunii Europene au decis, prin intermediul unei declarații comune date pe 5 aprilie 1977, integrarea drepturilor fundamentale ca principii ale dreptului european¹⁹, ceea ce presupunea că puteau fi invocate de către judecătorii CJUE în vederea soluționării diverselor cauze unde acestea erau incidente.

Crearea acestor principii este relevantă pentru că reprezintă un prim pas în dezvoltarea unor valori comune, esențiale pentru toate statele membre, precum și a unor mijloace de protecție a acestora-ambele elemente de bază în ceea ce privește constituționalizarea dreptului european, înțelesă în sensul *de înzestrare a unei ordini juridice cu o constituție, sau punerea în acord a întregii legislații cu normele sale fundamentale*²⁰. Respectarea drepturilor fundamentale prin transformarea lor în principii generale ale dreptului european a reprezentat și obiectul art. F (2) al *Tratatului Maastricht* din 1992²¹.

¹⁷ Conform site-ului UNICEF, (http://www.unicef.org/rightsite/364_499.htm), ultima consultare 26.02.2015

¹⁸ *Drept constituțional*, Ștefan Deaconu, Editura C.H. Beck, Ediția 2, București, 2013, pag. 149

¹⁹ Declarația, semnată de E. Colombo din partea Parlamentului, D. Owen din partea Consiliului și R. Jenkins din partea Comisiei, propunea „importanța protecției drepturilor fundamentale, derivând în mod special din Constituțiile statelor membre și din Convenția Europeană pentru protecția Drepturilor și libertăților fundamentale ale omului. În exercitarea puterilor lor și în urmarea scopurilor comunităților Europene se respectă și vor continua să se respecte aceste drepturi. (http://www.cvce.eu/content/publication/2005/6/16/9b6086c8-9763-4355-bf66-3699f1d78b79/publishable_en.pdf), ultima consultare 26.02.2015

²⁰ *Protecția juridică a drepturilor fundamentale ca vector al constituționalizării la nivel european*, Horațiu Rusu, coordonator științific Prof. Dr. Univ. Elena-Simina Tănăsescu, teză de doctorat prezentată în septembrie 2014

²¹ Conform acestuia, *Uniunea va respecta drepturile fundamentale, așa cum sunt ele garantate de CEDO, semnată pe 4 noiembrie 1950 la Roma și de tradițiile comune ale constituțiilor statelor membre, ca și principii fundamentale ale dreptului European.*

Următorul pas important în evoluția protecției indivizilor a fost elaborarea Cartei drepturilor fundamentale ale omului, care, în urma unor modificări față de varianta inițială, a fost adoptată în versiunea sa definitivă în decembrie 2007. Ea are, încă de la adoptarea Tratatului de la Lisabona, aceeași valoare juridică cu Tratatul european, conform art. 6 din Tratatul Uniunii Europene (TUE)²². Carta este formată din 54 de articole, organizate în 7 capitole: *demnitate, libertate, egalitate, solidaritate, cetățenie, justiție și dispoziții generale*, având două obiective principale: codificarea unui text care să reprezinte o referință clară pentru fiecare cetățean european și creșterea nivelului protecției drepturilor fundamentale.

II. Controverse legate de constituționalizarea dreptului european

După cum a fost menționat și anterior, ideea elaborării unei constituții europene nu a apărut dintr-o dată, ci ca urmare a eroziunii ideii de stat, care s-a observat într-o mai mare măsură la nivelul Uniunii Europene, având în vedere faptul că în cazul acesteia, domeniul rezervat²³ al statelor s-a redus din ce în ce mai mult. Din acest motiv, s-a constatat necesitatea unei legi fundamentale care să reunească toate regulile esențiale pe baza cărora funcționează Uniunea, pentru o mai bună și facilă dezvoltare viitoare, dar și pentru o mai bună coordonare a legislației interne a statelor membre cu aceasta.

Ca urmare a studierii criticilor majore care se aduc constituționalizării dreptului internațional – și a celui european, în mod deosebit - se pot observa câteva care au ieșit în evidență în mod repetat și care vor fi analizate în cele ce urmează.

1. *Constituționalitatea: scop sau atitudine*

În vederea analizei acestei afirmații trebuie avut în vedere rolul Constituției, care, după cum a fost menționat anterior, și-a propus, inițial, limitarea suveranității monarhului. În prezent, un asemenea rol al legii fundamentale nu mai este de actualitate, având în vedere că foarte puține state mai funcționează pe baza unui regim monarhic. Cu atât mai puțin ar fi necesară o astfel de funcție la nivelul unei organizații internaționale, care funcționează pe baza deciziilor luate de comun acord de către state. În acest context, în care funcția primară a Constituției nu mai este de actualitate, se impune analiza evoluției scopurilor și funcțiilor acesteia pentru a observa dacă cele care există la nivel statal se pot aplica, măcar într-o oarecare măsură, și la nivel internațional. Tot în acest context se poate analiza dacă, așa cum afirmă unii specialiști, scopul Constituției reprezintă trăsătura esențială a acesteia, care ar trebui menținută în toate domeniile sale de aplicare, sau dacă ceea ce contează, în fapt, este *atitudinea*²⁴, în sensul de creare a unui cadru instituțional, indiferent dacă acesta se aplică la nivel național sau internațional.

Se consideră că e esențial de menționat faptul că, în contextul în care dorim să transplantăm noțiunea de Constituție la nivel internațional, aceasta ar trebui să își păstreze măcar o parte din funcțiile pe baza cărora s-a dezvoltat la nivel național, având în vedere faptul că, în caz contrar, ar fi vorba despre un alt tip de lege fundamentală.

Funcțiile Constituției, așa cum rezultă ele din teoria juridică sunt, în principal, cea *normativă* și cea *integratoare*.²⁵ Această secțiune a lucrării urmează să se refere doar la prima dintre acestea, urmând ca cea de-a doua să fie analizată ulterior. Pentru o mai bună înțelegere a

²² Uniunea recunoaște drepturile, libertățile și principiile enunțate în Carta drepturilor fundamentale a UE din 7 decembrie 2000, care a fost adaptată pe 12 decembrie 2007 la Strasbourg, ca având aceeași valoare juridică cu tratatele UE.

²³ Domeniul rezervat se referă, în acest context, la domeniul în care statele pot să legisleze fără intervenția UE (conform manualului *Drept internațional public, Sinteze*; Adrian Nastase, Bogdan Aurescu, Editura C. H. Beck, Ediția 7, București, 2012, pag. 46)

²⁴ *On Holism, Pluralism, and Democracy: Approaches to Constitutionalism beyond the State*, Petra Dobner, Martin Loughlin, Oxford University Press, 2010. Pag. 368

²⁵ Conform „*Despre funcțiile Constituției și necesitatea revizuirii*”, Simina Tănăsescu, articol preluat de pe site-ul http://www.icj.ro/Simina_Tanasescu_1.pdf, pag 1

funcției normative, urmează să se facă corelația acesteia cu definiția noțiunii de Constituție, conform căreia legea fundamentală reglementează un anumit tip de relații sociale, acelea care sunt *esențiale* în raport cu instaurarea, menținerea și exercitarea puterii statale, sau care reglementează principiile vieții sociale, prin *protecția drepturilor și libertăților cetățenești*²⁶.

Dacă luăm în considerare prima parte a definiției, în cazul Uniunii Europene se poate afirma faptul că tratatele constitutive reglementează, într-adevăr, modul de funcționare a puterii la nivelul organizației, prin reglementarea rolului instituțiilor acesteia. Totuși, acest element nu elimină într-o măsură suficientă problema discutată, având în vedere faptul că definiția se referă, totuși, la noțiunea de stat. Dacă ne referim la a doua parte a acesteia, anume la protecția drepturilor și libertăților, dezvoltarea acesteia la nivelul UE poate conduce, într-adevăr, la apropierea noțiunii de Constituție. În măsura în care se poate demonstra că protecția juridică existentă la nivelul Uniunii îndeplinește cele două caracteristici esențiale, anume *codificarea drepturilor și protejarea acestora* printr-o instanța de judecată, atunci se poate demonstra rolul lor esențial în constituționalizarea dreptului european.

2. *Necesitatea unei restructurări la nivelul statelor membre*

Crearea unei Constituții la nivelul Uniunii Europene presupune anumite schimbări și la nivel statal, în sensul în care ar putea fi necesară o restructurare a legilor și a instituțiilor interne care să permită existența unei legi fundamentale internaționale. Printre schimbările care ar trebui realizate se numără o mai bună colaborare între Parlamentul European și cele naționale²⁷, precum și a instanțelor naționale cu Curtea de Justiție a Uniunii Europene (CJUE). Această colaborare ar trebui să se dezvolte pe măsură ce crește numărul domeniilor reglementate de către UE, în vederea punerii în acord a legislației naționale cu cea internațională. Această restructurare ar însemna, cel mai probabil, o cedare a suveranității statale într-o măsură mai mare, având în vedere faptul că ar trebui lăsată calea liberă Constituției europene de a reglementa în majoritatea, dacă nu chiar în toate domeniile esențiale ale existenței. Or, după cum am arătat deja anterior, există anumite reticente din partea statelor membre în ceea ce privește cedarea suveranității, într-o măsură mai mare decât s-a întâmplat deja. În fapt, doctrina²⁸ afirmă că există o mai mare deschidere din partea statelor membre ale UE în ceea ce privește aderarea membrilor noi decât dezvoltarea juridică a Uniunii.

Totuși, prin intermediul protecției drepturilor omului, această cedare a suveranității s-a realizat, într-un fel, în mod natural, prin faptul că a fost acceptată Carta ca reglementare în materia drepturilor omului la nivelul Uniunii Europene, această reușind să interpreteze de o manieră mai vastă protecția anumitor drepturi fundamentale, ceea ce reprezintă o consecință firească a multiplelor surse de inspirație care au contribuit la realizarea Cartei. Se afirmă chiar că, datorită importanței dobândite în timp de drepturile fundamentale, Uniunea a ajuns să se axeze mai puțin pe dorința fiecărui stat în parte, devenind „*vertically integrated*”, ceea ce constituie un pas important în dezvoltarea sa ca voință comună.

3. *Inexistența unei „națiuni europene”*

---

²⁶ Conform tezei „*Protecția juridică a drepturilor fundamentale ca vector al constituționalizării la nivel european*”, Horațiu Rusu, coordonator științific Prof. Dr. Univ. Elena-Simina Tănăsescu, teză de doctorat prezentată în septembrie 2014

²⁷ *What is Constitutionalisation?*; Martin Loughlin, Petra Dobner, preluat de pe site-ul <http://www.oxfordscholarship.com/view/10.1093/acprof:oso/9780199585007.001.0001/acprof-9780199585007-chapter-3>, pag 3

²⁸ *L'accélération de la constitutionnalisation de l'Europe : prémices de la création d'un État fédéral européen ou structuration accrue de l'espace européen ?*; Romain Tinière, Atelier n°3 : Europe et Constitution, pag. 9

Prin inexistența unei națiuni europene, autorii de drept înțeleg lipsa unei populații comune la nivel european și, drept consecință, inexistența unei istorii și a unui set de valori comun. În lipsa acestora, se consideră că nu se realizează funcția integratoare a Constituției. Această funcție se manifestă în afara sensului strict al legislației, acolo unde aceasta determină fenomene care se resimt la nivelul populației.

Prin protejarea anumitor valori, Constituția determină efecte și dincolo de fenomenul strict juridic, efecte care se simt în cadrul populației. Astfel, constituția reușește să consfințească, la rang de lege, trăsăturile definitorii ale comunității, în scopul unei mai bune funcționări a acesteia și a dezvoltării unei stări de solidaritate între cetățeni²⁹.

În contextul în care nu există o populație cu valori comune, nu se poate vorbi despre „momentul constituțional” în care cetățenii se identifică cu aceasta, moment ce dă naștere unui oarecare sentiment de loialitate față de legea fundamentală. Or, în contextul în care Constituția ar trebui să derive –ca în orice regim democratic- din voința cetățenilor, este dificil de analizat care ar fi rolul unei astfel de legi care s-ar dezvolta pe baza altor surse. Trebuie avut aici în vedere că, spre deosebire de stat, la nivelul Uniunii cetățenii nu își manifestă voința de o manieră la fel de directă. Dacă în cadrul statului își aleg în mod direct reprezentanții, în cazul UE acest tip de vot se manifestă exclusiv pentru desemnarea membrilor Parlamentului European. Din acest motiv, se consideră că *spiritul* cetățenilor nu este la fel de bine reprezentat.

Totuși, în ceea ce privește drepturile omului, trebuie avut în vedere modul în care acestea au pătruns în sfera juridică europeană: sursa primară a fost reprezentată de tradițiile constituționale comune. Astfel, în acest caz, se poate argumenta că este îndeplinită și funcția integratoare a constituției, în contextul în care Carta reprezintă un cumul de tradiții constituționale, interpretate în scopul unei mai bune protecții a indivizilor. Dacă am privi drepturile fundamentale ca sursa primară a Constituției Europene iar protecția lor, ca pe un scop fundamental al Uniunii, atunci se poate afirma că, în mod indirect, la baza acesteia stă voința populației, prin respectarea drepturilor protejate de către constituțiile lor naționale.

4. *Existența normativă a constituției*

Există opinii³⁰ conform cărora constituția poate fi privită în mai multe accepțiuni. Dacă majoritatea doctrinarilor se referă doar la sensul *material*, respectiv la cel *formal* al acesteia, s-a dezvoltat recent și un al treilea sens, acela *normativ*.

Din acest punct de vedere, sensul normativ ar trebui să reflecte legitimitatea legii fundamentale, legitimitate înțeleasă în sensul de *ogîndire a dorinței cetățenilor*. Se consideră că aceștia ar trebui să fie coautori la procesul de redactare al Constituției, fapt ce se materializează la nivel statal, de cele mai multe ori, printr-un referendum. Se afirmă³¹ că la nivelul UE se evită realizarea unui referendum constituțional, datorită faptului că acesta ar încetini, dacă nu chiar stopa procesul constituționalizării dreptului european. Un exemplu în acest caz este procedura ratificării tratatului de la Lisabona. În cazul acestuia, în funcție de specificul și legislația fiecărei țări, în unele dintre state s-a organizat un referendum în vederea ratificării tratatului. În Irlanda referendumul a decis împotriva ratificării în primă instanță, fapt ce a încetinit considerabil procesul de legiferare.

Deși motivele pentru care acest tip de referendum ar fi evitat sunt de înțeles, trebuie avut în vedere faptul că este vorba despre o organizație democratică, astfel că legitimitatea decizională în ceea ce privește adoptarea constituției ar fi absolut necesară, mai ales având în vedere că ar reprezenta prima constituționalizare a dreptului internațional de până acum.

²⁹ *Despre funcțiile Constituției și necesitatea revizuirii*, Simina Tănăsescu, articol preluat de pe site-ul http://www.icj.ro/Simina_Tanasescu_1.pdf, pag 1

³⁰ *Constitutions, Constitutionalism and the State*; Patrick Birkinshaw, European Public Law, vol. 11, 2005, pag 31

³¹ *Constitutions, Constitutionalism and the State*; Patrick Birkinshaw, European Public Law, vol. 11, 2005, pag 31

5. *Telosul- element necesar pentru o constituție*

Noțiunea de *telos*, strâns legată de cea de lege fundamentală, a apărut pentru prima oară în concepția lui Aristotel, într-un sens teleologic, acesta considerând că *telosul* există fără nicio formă de deliberare care să țină de conștiință sau inteligență, dând ca exemplu animalele și comportamentul lor. Ulterior, acest termen a fost preluat și în domeniul juridic, mai cu seamă în dreptul constituțional, unde se afirmă că ceea ce ar trebui să aibă o lege fundamentală (și lipsește, în acest moment, Uniunii Europene) este un scop final, spre care să tindă întreaga sa legislație.³²

Până în acest punct, acesta nu a fost enunțat în mod direct nici prin tratatele fondatoare ale UE și nici prin jurisprudență³³, ceea ce face mai dificilă redactarea unei constituții europene. În acest sens, în ultima parte a lucrării urmează să se analizeze ce reprezintă, de fapt, acest *telos* și în ce măsură se poate afirma că protecția drepturilor omului a devenit o componentă esențială a sa.

III. Protecția drepturilor omului ca *telos* al Uniunii Europene

Termenul de *telos* provine din limba greacă și are sensul de scop sau țel. Grecii antici descriau viața ca pe un ciclu nesfârșit de evenimente, care se succed în mod continuu, dar nu ajung la nicio finalitate (*telos*).

În ceea ce privește legislația -și în special legea fundamentală- aceasta ar trebui să aibă un scop final, spre care să tindă prin însăși existența ei. La fel cum inițial, scopul Constituției era acela de a limita puterea suveranului, o Constituție la nivel internațional ar trebui să aibă un anumit țel bine definit. Astfel, funcționarea sistemului instituțional, descrisă în Constituție, ar trebui să tindă spre acea finalitate.

În cazul Uniunii Europene, nu a fost menționat în mod expres acest scop, el reieșind în mod indirect din tratate³⁴ în unele cazuri. Totuși, acesta a început să se centreze din ce în ce mai mult, în ultimii ani, pe binele cetățeanului, pe protecția drepturilor sale și, implicit, sancționarea celor care le încalcă. Tocmai în acest scop a fost creată și cetățenia europeană, care ar trebui să aibă rolul de a garanta drepturi și obligații, precum și mandatul european de arestare, care sancționează anumite infracțiuni petrecute în statele membre. Având în vedere aceste elemente de noutate, care s-au dezvoltat tocmai în scopul unei mai bune protecții a cetățeanului, se pune întrebarea: este respectarea drepturilor omului scopul Uniunii Europene în contextul actual?

Pe lângă elementele de noutate pe care a reușit să le creeze Uniunea în ceea ce privește protecția drepturilor fundamentale, trebuie analizat în ce măsură aceasta reușește să pună la dispoziție toate elementele necesare unei astfel de protecții. Simpla mențiune a necesității respectării unor drepturi fundamentale nu este suficientă pentru o garantare eficientă a acestora, așa cum a reieșit și după adoptarea Declarației Universale a Drepturilor Omului care, chiar dacă a reprezentat un pas important la vremea sa, nu a reușit să ofere o protecție suficientă indivizilor. În acest caz, pentru a afla rolul drepturilor fundamentale în contextul Uniunii Europene și efectul protecției acestora asupra legislației, în această parte a lucrării se va încerca să se răspundă la următoarele întrebări: Ce schimbări aduce aduce Carta, având în vedere noua sa valoare juridică, asupra relației dintre UE și cetățean? Are vreun rol asupra legislației interne? Există măsuri de

³² *Sur la constitutionnalité du droit de l'Union Européenne*, Simina Tanasescu, preluat de pe http://www.umk.ro/images/documente/publicatii/Buletin17/3_sur_la.pdf, pag. 9

³³ *Sur la constitutionnalité du droit de l'Union Européenne*, Simina Tanasescu, preluat de pe http://www.umk.ro/images/documente/publicatii/Buletin17/3_sur_la.pdf, pag. 9

³⁴ *Sur la constitutionnalité du droit de l'Union Européenne*, Simina Tanasescu, preluat de pe http://www.umk.ro/images/documente/publicatii/Buletin17/3_sur_la.pdf, pag. 10

garantare a drepturilor omului la nivelul UE, care să le depășească din punctul de vedere al eficienței pe cele naționale?

Din Tratatul Uniunii Europene reiese în mod direct dorința de protecție sporită a drepturilor fundamentale, prin faptul că se declară că documentul codificator al acestora, Carta, are o valoare egală cu ele. Ca urmare a acestei modificări a valorii sale din punct de vedere juridic, Carta a fost comparată cu alte documente importante de protecție a drepturilor cetățenilor, precum *Bill of Rights*, Convenția Europeană a Drepturilor Omului sau Carta Organizației Națiunilor Unite³⁵. Până în momentul ratificării Tratatului de la Lisabona, UE influența cam 40% din legislația statelor membre. Drepturile omului, însă, nu reprezentau o parte esențială a legislației, fapt ce a fost criticat în repetate rânduri în jurisprudența Curții Supreme a Germaniei.³⁶

Chiar dacă schimbarea valorii juridice a Cartei nu modifică și conținutul protecției drepturilor reglementate de aceasta, având în vedere că ele puteau fi invocate de către CJUE ca principii generale de drept, ceea ce se modifică este tocmai statutul Uniunii în raport cu protecția cetățenilor săi, ceea ce contribuie la constituționalizarea dreptului acesteia. Prin reglementarea directă a drepturilor și libertăților cetățenilor, se tinde spre apariția unui „popor european”, despre care se vorbea în partea anterioară a prezentei lucrări. Spre deosebire de tratatul privind Constituția pentru Europa, au fost abandonate toate referirile la o posibilă lege fundamentală europeană, dar, prin utilizarea Cartei ca instrument juridic, este confirmată valoarea primară a dreptului UE. Nu poate exista, conform doctrinarilor, un argument mai puternic în favoarea constituționalizării dreptului UE decât garantarea unor drepturi care protejează în mod direct cetățenii de posibilul abuz de putere al instituțiilor sale.

Schimbarea majoră produsă la nivelul protecției drepturilor omului de ratificarea Tratatului de la Lisabona are consecințe pe mai multe planuri în ceea ce privește statele membre. Una dintre cele mai importante este reprezentată de modificarea competențelor acestora, ele ne mai fiind, în acest caz, sursa singulară sau primară de legislație în ceea ce privește drepturile omului.³⁷ Carta reglementează, de asemenea, relația dintre cetățeni și instituțiile Europene, ceea ce reprezintă -în fapt- unul dintre rolurile constituției la nivel statal. În acest caz, relația dintre cetățeni și instituțiile Uniunii Europene nu mai este una indirectă, ci este reglementată în mod direct, așa cum se întâmplă și la nivel național. O altă consecință a acestei modificări este faptul că, până în momentul ratificării tratatului, statele membre asigurau prin constituțiile lor protecția drepturilor fundamentale pentru cetățenii lor, reglementând astfel relația dintre stat și aceștia. În cazul Cartei drepturilor fundamentale, se acordă drepturi tuturor cetățenilor europeni, fără deosebire de țara din care provin. Se preia, astfel, principiul universalității drepturilor, existent în majoritatea constituțiilor democratice, fiind adus la nivel european, în vederea încercării de a crea o stare de unitate la nivelul populației.

În ceea ce privește relația dintre Cartă și drepturile reglementate de către Constituție, aceasta depinde de legea fundamentală a fiecărui stat în parte. În cazul României, din art. 11 reiese că prevederile Cartei sunt aplicabile în cazul controlului de constituționalitate doar în măsura în care nivelul lor de protecție este cel puțin la nivelul normelor constituționale în domeniu³⁸. Această viziune este întărită, de altfel, și de art. 53 al Cartei, de unde reiese că *Nici una dintre dispozițiile prezentei carte nu poate fi interpretată ca restrângând sau aducând atingere drepturilor omului și libertăților fundamentale recunoscute.*

³⁵ *The EU and human rights: a new era under the Lisbon treaty?*, Open Society Institute, Bruxelles

³⁶ Este vorba despre cazuri celebre precum *Solange I* și *II*, dar și cazuri mai recente, privind ratificarea Tratatului de la Lisabona, critica principală adusă în toate aceste cazuri fiind că legitimitatea democratică șubredă a Uniunii, precum și lipsa unei protecții concrete a drepturilor omului, îngreunează dezvoltarea protecției oferite de Constituția Germaniei cetățenilor statului.

³⁷ *The Treaty of Lisbon and fundamental rights*, Ingolf Pernice, *The Lisbon Treaty. EU Constitutionalism without a Constitutional Treaty?*, Springer Wien New York 2008, pag. 241

³⁸ *Constituția României reflectată în jurisprudența constituțională*, Tudorel Toader, editura Hamangiu, 2011, pag. 14

În ceea ce privește garanția protecției drepturilor fundamentale, CJUE și-a revendicat, într-o mare măsură, caracterul de Curte Constituțională, prin verificarea concordanței diverselor fapte sau documente cu tratatele sau prin interpretarea acestora. Acest rol a fost întărit odată cu protecția drepturilor omului de către Curte, ea reușind, astfel, să protejeze interesele cetățenilor într-o măsură mai mare și într-un mod mai eficient. Dealtfel CJUE a fost și cea prin intermediul căreia a debutat această protecție la nivel european, prin utilizarea principiilor generale de drept. În deciziile sale, CJUE face referire deseori la Convenția Europeană a Drepturilor Omului (CEDO). De exemplu, în cazul *Baumbast*, Curtea a arătat că dacă un minor are dreptul de rezidență într-unul dintre statele membre ale UE, atunci și părinții săi ar trebui să aibă același drept, ca urmare a principiului protecției vieții de familie, așa cum este el prezentat în articolul 8 al CEDO. Deși acest aspect nu are neapărat relevanță în ceea ce privește caracterul de Curte Constituțională al CJUE, de aici reiese faptul că, deși interpretarea Cartei este realizată în conformitate cu tradițiile constituționale comune ale statelor, ea aduce și un element de noutate, prin preluarea de elemente de interpretare din CEDO.

În ceea ce privește efectele deciziilor CJUE, acestea se pot manifesta în toate statele membre, ceea ce conduce la dezvoltarea valorilor comune prezentate anterior.

IV. Concluzie

Lucrarea de față a pornit de la ipoteza conform căreia, în contextul în care se poate dovedi că protecția drepturilor fundamentale reprezintă *telosul* Uniunii Europene, o consecință probabilă ar putea fi constituționalizarea dreptului UE. Având în vedere faptul că nu există o definiție unanim acceptată a *telosului* în context juridic, o altă premisă a acestei lucrări a fost aceea că, în vederea realizării acestuia, este necesar ca protecția oferită de către UE să fie mai eficientă sau mai vastă decât cea deja existentă, în caz contrar devenind inutilă prin faptul că nu reușește să aducă niciun fel de valoare adăugată prin dezvoltarea sa.

În cazul concret al drepturilor fundamentale, această protecție a fost analizată în special în raport cu constituțiile naționale, ele fiind principalele documente care protejează drepturile fundamentale, dar și, într-un plan secundar, în raport cu tratatele internaționale care protejează drepturile omului. S-a demonstrat că, odată cu schimbarea valorii juridice a Cartei UE, aceasta reușește să ofere o protecție sporită cetățenilor, prin crearea unei legături directe între aceștia și instituții, dar și că se reușește o interpretare –și, în consecință– o protecție mai vastă a drepturilor prin interpretarea lor în raport cu CEDO. A reieșit de aici că protecția drepturilor fundamentale la nivelul UE aduce o valoare adăugată celei deja existente.

O alta linie de raționament a acestei lucrări a fost legată de analiza unor elemente de controversă în ceea ce privește constituționalizarea dreptului european și a celui internațional în general. În unele cazuri, s-a dovedit că reținerile legate de imposibilitatea aplicării unor funcții ale constituției la nivel internațional sunt întemeiate, în timp ce în cazul altora a reieșit că este nevoie doar de o reinterpretare a acestor funcții, care este posibilă tocmai prin intermediul protecției drepturilor fundamentale. Din corelarea acestor linii de analiză a reieșit că protecția drepturilor fundamentale la nivelul UE a reprezentat un prim pas în constituționalizarea dreptului european, prin crearea unor valori comune pe baza cărora să se dezvolte legislația. Din analiza definiției *telosului*, dată în contextul elaborării lucrării, a reieșit că protecția drepturilor reprezintă un scop principal al UE în această fază a dezvoltării sale.

Reprezintă, totuși, aceste elemente un temei al constituționalizării dreptului european? Pentru a răspunde la această întrebare, trebuie reamintit faptul că noțiunea de constituție, în context internațional, ar prezenta elemente de originalitate față de varianta sa statală, precum și faptul că această constituționalizare nu s-ar putea realiza fără acordul tuturor statelor membre. În contextul acestor ipoteze, codificarea și protecția drepturilor fundamentale reprezintă un element de evoluție în procesul constituționalizării dreptului european, proces care este totuși, departe de a fi încheiat.

V. Bibliografie

1. *Drept constituțional și instituții politice*, Ioan Muraru, Elena Simina Tănăsescu, Editura C.H. Beck, București, 2011, editia 14, volumul 1
2. *Constitution Society* (<http://www.constitution.org/cons/natlcons.htm>), ultima consultare 26.02.2015
3. *The Struggle for the European Constitution: A Past and Future History*, Michael O'Neill, Editura Routledge, 2009
4. *The Constitutionalization of the European Union-Explaining the Parliamentarization and Institutionalization of Human Rights*; Berthold Rittberger, Frank Schimmelfennig, 'The State of the Union, Vol. 8', Universitatea Princeton, 2005
5. *On Holism, Pluralism, and Democracy: Approaches to Constitutionalism beyond the State*, Petra Dobner, Martin Loughlin, Oxford University Press, 2010.
6. *Constitutionalising Multilevel Democracy: Dynamics, Formalities and Ideals*; Ben Crum, lucrare prezentată în cadrul RECON Kick-off Conference, Oslo, 26 January 2007
7. Consiliul Europei, documente și arhive, (http://www.coe.int/t/dgal/dit/ilcd/Archives/selection/Churchill/ZurichSpeech_en.asp), ultima consultare 26.02.2015
8. *Sur la constitutionnalite du droit de l'Union Europeene*, Simina Tănăsescu, preluat de pe http://www.umk.ro/images/documente/publicatii/Buletin17/3_sur_la.pdf
9. Baza de date a comunicatelor de presă ale Comisiei Europene, (http://europa.eu/rapid/press-release_IP-14-422_en.htm), ultima consultare 26.02.2015
10. *Drept constituțional*, Ștefan Deaconu, Editura C.H. Beck, Ediția 2, București, 2013
11. Conform site-ului UNICEF, (http://www.unicef.org/rightsite/364_499.htm), ultima consultare 26.02.2015
12. *Protecția juridică a drepturilor fundamentale ca vector al constituționalizării la nivel european*, Horațiu Rusu, coordonator științific Prof. Dr. Univ. Elena-Simina Tănăsescu, teză de doctorat prezentată în septembrie 2014
13. *Drept internațional public, Sinteze*; Adrian Năstase, Bogdan Aurescu, Editura C. H. Beck, Ediția 7, București, 2012
14. *What is Constitutionalisation?*; Martin Loughlin, Petra Dobner, preluat de pe site-ul <http://www.oxfordscholarship.com/view/10.1093/acprof:oso/9780199585007.001.0001/acprof-9780199585007-chapter-3>
15. *L'accélération de la constitutionnalisation de l'Europe : prémices de la création d'un État fédéral européen ou structuration accrue de l'espace européen ?*; Romain Tinière, Atelier n°3 : Europe et Constitution
16. *Despre funcțiile Constituției și necesitatea revizuirii*, Simina Tănăsescu, articol preluat de pe site-ul http://www.icj.ro/Simina_Tanasescu_1.pdf
17. *Constitutions, Constitutionalism and the State*; Patrick Birkinshaw, European Public Law, vol. 11, 2005
18. *The EU and human rights: a new era under the Lisbon treaty?*, Open Society Institute, Bruxelles
19. *The Treaty of Lisbon and fundamental rights*, Ingolf Pernice, The Lisbon Treaty. EU Constitutionalism without a Constitutional Treaty?, Springer Wien New York 2008
20. *Constituția României, Monitorul Oficial, București, 2010*
21. *Tratatul de la Lisabona* (<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/ALL/?uri=OJ:C:2007:306:TOC>), ultima consultare 26.02.2015
22. *Carta Drepturilor Fundamentale a Uniunii Europene* (<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2010:083:0389:0403:ro:PDF>), ultima consultare 26.02.2015
23. *Constituția României reflectată în jurisprudența constituțională*, Tudorel Toader, editura Hamangiu, 2011, pag. 14